

Sõjaajalugu – kellele ja milleks?

Sõjaajaloo perspektiivid (III)

Kaarel Piirimäe*

Lõppenud aasta 12. oktoobril toimus Tartus sõjaajaloo seminar „Sõjaajaloo perspektiivid (III)“. Kohtumise korraldas Eesti Sõjamuuseum koostöös Rahvusarhiiviga. Tänavuse seminari keskmes oli arutelu Vabadussõja uue üldkäsitluse üle, kuid kuulati ka ettekandeid Eesti rahuaegsest sõjaväest ning tutvustati eri vaatenurki sõjaajaloo defineerimisel ja uurimisel.

Saamaks aru, miks selline üritus korraldati, tuleb heita pilk minevikku. 2012. aasta 7.–8. detsembril toimus Pühajärvel seminar „Sõjaajaloo perspektiivid (I)“, korraldajaks Kaitseväe Ühendatud Õppeasutuste (KVÜÕA) strateegia õppetool. Eesmärgiks oli kokku kutsuda sõjaajalugu uurivad ajaloolased, aga ka sõjaajaloost kirjutavad publitsistid ning tutvuda üksteise teadus- ja publitseerimisprojektidega. Osa võtsid Tartu Ülikooli, Eesti Sõjamuuseumi, Kaitseministeeriumi, S-Keskuse, Akadeemilise Sõjaajaloo Seltsi, Viljandi muuseumi, KVÜÕA esindajad ja muidugi ka ajaloolasi, keda kitsalt mõne institutsiooni alla paigutada oleks meelevaldne.

KVÜÕA-l oli tollal soov suunata valdkonna arengut nii, et sõjaajaloo uurimistulemusi saaks rohkem kasutada kaitseväe õppetöös. Enne üritust koostatud ettevalmistavates märkmetes kirjutasin: „Me ei lähtu mitte laiema ühiskondlikust huvist sõjanduse vastu, vaid sellest, et KVÜÕA-s uuritav ja õpetatav sõjaajalugu peaks kaasa aitama ohvitseri edenemisele karjäärireedelil. Siinne [s. o. KVÜÕA-s] sõjaajalugu õpetab ohvitseri tundma tegureid, mis on aluseks sõjanduse arengule tsivilisatsiooni arengu kontekstis: relvastus, meetodid, kontseptsioonid, doktriinid, sõjaväe organisatsioon, ühiskonna võimalused sõjaks mobiliseerida jms. Nende tegurite tundmine annab ohvitserile lähtekoha nüüdisaegse sõjalise organisatsiooni analüüsimiseks.“¹ Strateegia õppetooli juhatajana pidasin oluliseks, et Eestis arendatav sõjaajalugu vastaks rohkem neile eespool toodud tingimustele.

Kahepäevasel seminaril arutati ideed koostada kaheköiteline Eesti sõjaajaloo üldkäsitlus „Eesti sõjaajalugu muinasajast tänapäevani“. Tähelepanuväärse ettekande tsaririigi sõjalisest struktuurist Balti provintsidest pidas prof. Tõnu Tannberg. Üldkäsitluse kirjutamise projekt lükatigi koostöös Kaitseministeeriumi ja kaitsevägega käima 2013. aasta suvel. Ürituse lahutamatuks osaks oli seltskondlik koosviibimine, milleks nüüdseks maha põlenud Bernhardi hotelli spaa pakkus häid võimalusi. Seminarile pani Otepää linnamäel meelde jääva punkti Ain Mäesalu lastud pussipauk Otepää pussist.

„Sõjaajaloo perspektiivid (II)“ toimus 2013. aasta 7.–8. novembril Türi lähedal Veskisillal. Sel korral olid lisaks üksteise töödega tutvumisele kavas akadeemilised ettekanded. Reigo Rosenthal kõneles eestlastest ja eesti üksustest Punaarmee Vabadussõja päevil.² Urmas Salo tutvustas oma valmivat allikapublikatsiooni 1930. aastate riigikaitse nõukogu protokollidest.³ Seejärel kõneles Tiit Noormets Teise maailmasõja järgest metsavendlustest. Olen oma konsekti märkinud: „Metsavendlus ei olnud relvastatud vastupanuliikumine. Kas oli midagi üldiseloomulikku [?]. Eesmärgiks: inimressursi hoidmine, seega ühtne nähtus.“ Ka see uurimus on nüüdseks ilmunud.⁴ Jürgens Holger Mölder poliitikateaduse ja ajaloo piirimail kõndiv ettekanne teemal „Eesti kaitsepoliitika kujunemise rahvusvaheline taust 1990. aastatel“.⁵

Päeva lõpetas arutelu Eesti sõjaajaloo koguteose esimese köite tulevase struktuuri üle. Ain Mäesalu ettekande kohta olen teinud muu hulgas järgmised märkmed: „Muinasaeg: väga pikk ja sõjaliselt huvitav aeg. Allikaid väga vähe. Allikateks ainult relvad, aga ka linnamäed: vähemalt viis alaperioodi: kiviaeg – kõige keerukam, pronksiaeg, vanem rauaaeg, keskmine rauaaeg jne.“ Edasi

* Kaarel Piirimäe (1979), PhD, teadur, Tartu Ülikool, Jakobi 2 50090 Tartu, kaarel.piirimae@ut.ee

¹ Pühajärve seminar, november 2012, avaldamata märked autori valduses.

² Vt. R. Rosenthal. Eesti Vabadussõda – kas ka kodusõda? Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Eesti Ajalooarhiiv, 2012, lk. 235–244.

³ U. Salo. Riigikaitse Nõukogu protokollid 1933–1939. Allikapublikatsioon. Eesti Ajalooarhiiv. Tartu, 2013.

⁴ „Sõjaajaloo perspektiivid II“, november 2013, avaldamata konsekt autori valduses. Noormetsa käsitlus ilmus järgmisel aastal sissejuhatusega Tiit Noormetsa toimetatud raamatule: Eesti metsavennad 1944–1957. Dokumentide kogumik. Rahvusarhiiv, Tartu, 2014.

⁵ Vt. H. Mölder. Competing narratives at the start of Estonia's security-building process in 1991–94. – K. Piirimäe, O. Mertelsmann (toim.), The End of the Cold War and the Baltic States (Peter Lang, 2017) – ilmusas.

keskendus ettekanne, vähemasti minu konsepti järgi, relvadele – sarvest, luust ja tulekivist pistodad, kirves Karlova pargist, nooleotsad, odad, pronksmõök jne.⁶ Järgmises ettekandes tutvustas Juhan Kreem esimese kõite esialgset struktuuri: eelajalooline aeg – Liivimaa ristisõjad – keskagegne Liivimaa – Liivimaa 100-aastane sõda – Rootsi ülemvõim – Põhjasõda. „Muistse vabadusvõitluse“ ümbernimetamiseks pakkus Kreem mitmeid võimalusi: Kirde-Euroopa ristisõda, Läänemere maade ristisõda, Liivimaa ristisõda, Eesti ristisõda.⁷ Meenutagem, et tollal ei olnud veel palju aega möödas polemikast, mis lahvas „Eesti ajaloo“ II kõite ümber. Nagu eelmiselgi aastal kuulus kavasse seltskondlik tegevus: külastati Paide vallimäge ning ajakeskust „Wittenstein“.

Järgmist seminari tuli oodata 2016. aastani, kui Eesti Sõjamuuseum otsustas taastada vahepeal KVÜÖA poolt unarusse jäetud seminaride sarja. Pealkiri „Sõjaajaloo perspektiivid“ jäi muutmata, sest see tundus piisavalt palju- ja mittemidagiütlev ega hoolitud ka võimalikust tõlgendamisvõimalusest, nagu oleks sõjaajaloo perspektiivikuse üle põhjust muret tunda. „Sõjaajaloo perspektiivid (III)“ leidiski aset 12. oktoobril 2016 ühepäevase üritusena Eesti Rahvusrhiivi uhiuues majas Tartus Nooruse tänaval. Osalejad said kogeda, mis tunne oleks siia tagasi tulla, kui „Noora“ viimaks ka uurijatele avatakse. Tulijate read ei olnud palju muutunud: KVÜÖA, Eesti Sõjamuuseum, Tartu Ülikool, Rahvusrhiiv, S-Keskus, Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, Viljandi Muuseum, Sisekaitseakadeemia jne. Keskseks ideeks oli ikka anda osalejatele võimalus viia end kurssi sõjaajaloo valdkonnas toimuvaga.

Põhitähelepanu oli pööratud Eesti Sõjamuuseumi juhitava Vabadussõja uue üldkäsitluse kirjutamisele. Diskussiooni vedasid autorid Lauri Vahtre ja Peeter Kaasik ning arutelu keerles kolme teema ümber: a) kellele vabadussõda, kellele kodusõda, kellele Esimese maailmasõja jätk?, b) *Landeswehr*´i sõja puhkemine – juhus, provokatsioon, paratamatus või veel midagi muud?, c) Vabadussõja teine pool, ehk koostöö Vene valgetega – kas Eesti Vabadussõda või vaoshoitud osavõtt Vene kodusõjast?⁸

Lauri Vahtre märkis alustuseks, et eesmärgiks ei ole Vabadussõja mõistet maha tõmmata, nagu tõmmati maha muistne vabadusvõitlus. Kuid konna perspektiiv ei ole ka õige ning arutelu, mis sõda see ikkagi oli, on vajalik. Olen kirjutanud oma kahtlemata puudulikku konsepti järgmise lause: „See ei olnud lihtsalt üks Vene kodusõja rinne.“⁹ Tähendab, Vabadussõda ei saa taandada (või laiendada) Vene kodusõjaks, ja õigupoolest oli sellel eri osapoolte jaoks vägagi erinev tähendus, kuid me ei peaks häbenema eestlaste vaatepunkti. Vabadussõda, või tollases kõnepruugis „vabastuse sõda“, juurdus Eestis peaaegu kohe pärast sõja algust, märkis Vahtre. Kuid kahtlemata oli Vabadussõja ajalugu äärmiselt keeruline, nagu illustreeris Peeter Kaasik oma ettekandes, meenutades lapsepõlves loetud raamatut „Kuidas karastus teras“.¹⁰ Vabadussõja mõiste, märkis Kaasik, on niisama subjektiivne kui nt. „suvesõda“, samuti ei tasu selget definitsiooni otsida rahvusvahelisest õigusest.

Järgnenud arutelul tundis Jaak Pihlak puudust laiema küsimuseasetusest – kellele ja milleks uut üldkäsitlust vaja on? Enne kui võimalik auditorium ja eesmärk paigas, ei ole mõtet üksikküsimuste juurde minna. Paraku tuli tõdeda, et pikemaks vaieluseks ei olnud lihtsalt aega.

Landeswehr´i sõjast kõneldes tuli jutuks lätikeelsete käsitluste ja allikate kättesaadavus ja kasutatavus. Eesti keelde on aga tõlgitud vähe. Rõhutati, et Läti vaade Eesti Vabadussõjale ja nn. *Landeswehr*´i sõjale erineb Eesti omast ning sellega tuleb uue käsitluse kirjutamisel arvestada. Mida uut on aga välja tulnud teise poole, Punaarmee kohta? Läti küttide ja teiste Punaarmee üksuste osas võib leida väärtuslikke allikaid Läti arhiividest, selgus Urmas Salo ettekandest. Näiteks võib sealt leida andmeid punaväkke mobiliseeritud meeste sotsiaalse tausta, üksuste distsipliini jms. kohta. Kuigi Salo tõi reljeefselt välja, kui suured erinevused on uurijatele loodud tingimustes Läti ja Eesti arhiivides, tasub sealmail nähtud vaev ja kulutatud raha end siiski ära.

Järgmine paneel oli pühendatud Eesti rahuaegsele sõjaväele aastail 1920–1940. Igor Kopõtin rebis piltlikult öeldes välja lehekülje oma peagi valmivast doktoritööst, keskendudes küsimusele – kui lojaalsed olid mitte-eestlastest sõjaväelased Eesti sõjaväe organisatsioonile ja Eesti riigile? Põhjaliselt ettekandes rõhutas Kopõtin kolme aspekti: eesti keele nõue, eugeenilised uuringud ja poliitilise meelsuse kontroll. Eesti sõjavägi oli kehtestanud karmid riigikeele nõuded. Näiteks keelati võõrkeele kasutamine kasiinos, eesti keelt nõuti isegi ohvitseride pereliikmetelt ja Läti ohvitseridelt-stažööridelt.

⁶ „Sõjaajaloo perspektiivid II“, november 2013, avaldamata konsept autori valduses.

⁷ Samas.

⁸ „Mõtteid Tartu sõjaajaloolaste kokkusaamise asjus“, Lauri Vahtre märkmed, saadetud Kaarel Piirimäele e-kirjaga 14. septembril 2016 (autori valduses).

⁹ Omakäelised märkmed, 12. oktoober 2016, autori valduses.

¹⁰ NSV Liidus ilmus osadena 1932–1934, eesti keeles esmakordselt: N. Ostrovski. Kuidas karastus teras. Virumaa Teataja, Rakvere, 1940).

Sarnaselt nii mõnelegi teisele Euroopa riigile olid Eestis levinud rassilised eelarvamused: Läänemaalt pärit sõdurit peeti kõige tugevamaks sõjameheks, Petserimaa mehi seevastu alaväärtuslikeks. Toimused ka vähemusrahvuste varjatud loendused, millega diskrimineeriti teatud rahvusgrupe, näiteks juute. Poliitilise meelsuse kontroll võis samuti võtta etnilise tagakiusamise varjundi.¹¹

Kaarel Piirimäe kirjeldas oma ettekandes Briti rahvusarhiivist leitud andmeid Eesti sõjaväe kohta sõdadevahelisel perioodil. Kuigi dokumente napib, on säilinud sõjalise vaatlusmissiooni raportid 1924. ja 1925. aastast. Samuti õnnestus leida sõjaväeesindajate aruannete kokkuvõtteid Briti välisministeeriumi 1930. aastate lõpu muu kirj vahetuse hulgast. Sõjaministeeriumile saadetud raporteid pole kahjuks õnnestunud leida. Lühidalt öeldes selgub, et britid olid Balti riikide sõjavägede suhtes üllatavalt kriitilised ning hindasid Leedu ja Läti, eriti aga Eesti kaitsevõimet 1930. aastate lõpus peaaegu et tühiseks. Muidugi tuleb arvestada kultuuriliste eelarvamuste ja suurriikliku „orientalismiga“, kuid paraku kipuvad inglaste arvamusid kinnitama ka Rootsi atašeede hinnangud.¹² Liiasi ei ole meil objektiivsemat alust oma sõjaväe efektiivsuse hindamiseks, sest võitlusvõime tegelik proovikivi – sõda – jäi meie sõjaväel pidamata (kui mitte arvestada eestlaste sõdimist võõrvägede koosseisus).

Seminarile pani punkti Toomas Hiio juhutatud ümarlaua-diskussioon, mille eesmärgiks oli tutvustada eri vaatenurki ning huvisid sõjaajaloo uurimisel, kuid ühtlasi tutvustada teadusprojekte ja valmivaid publikatsioone. Arutelu juhatas sisse Merike Jürjo Akadeemilisest Sõjaajaloo Seltsist, jätkasid major Karl Salum KVÜÕA-st, Tõnu Tannberg Rahvusarhiivist/Tartu Ülikoolist ja Hellar Lill Eesti Sõjamuuseumist. Jürjo kurtis kirjastaja seisukohalt, et neid, kes tahavad ja suudavad sõjaajaloost lobedalt kirjutada ja lugejate sõjandushuvile vastu tulla, tuleb tikutulega otsida. Major Salum võrdles ajaloolasi luurajatega, kes sarnaselt ajaloolastele sõjaväge „andmetega“ varustavad. Tuleb ette, nagu luuregi puhul, et sõjaväelased ei tea, mida nad teadma peavad, ja kui see vajadus selgub, on teadmise hankimisega kiire; ajaloolastel endil pole aga mõtet andmeid pakkuma minna. Jutuks tulid ka teadusarendussuunad KVÜÕA-s alates 2013. aastast, kui fookus asetati taktikale, täpsemalt brigaadi lahingutegevusele, millele keskendumist nõuti ka sõjaajaloolastelt. Järgnenud arutelus märkisid KVÜÕA esindajad, et nõnda kitsalt ei olnud see mõeldud, ja üldsegi võivat Eesti oludes brigaadi lausa strateegiliseks tasandiks pidada. Sõjaajaloo uurimise puhul eelistavad sõjaväelased kasutada operatsiooni-analüüsi mustrit: olukord, osapooled, tegevuse kirjeldus.¹³

Järgnenud ettekandes tutvustas akadeemik Tõnu Tannberg Rahvusarhiivi töid sõjaajaloo, tuues välja, et valdkonna arendamine ei ole arhiivi põhiülesanne ning on toimunud tänu juhtkonna vastutulelikkusele. Arhiivi poolt välja antud publikatsioone, mälestuste kogumist ja ka valmivat Esimese maailmasõja artiklikogumikku tutvustades veenis Tannberg, et Rahvusarhiivi panus on olnud tõepoolest märkimisväärne.

Viimases lühiettekandes laendas Hellar Lill KVÜÕA kitsast sõjaajaloo definitsiooni. Eesti Sõjamuuseum lähtub nn. laiast riigikaitse käsitlest, mille oluliseks vundamendiks lisaks otsesele sõjalisele võimele on rahva kaitsetahe. Sellest tulenevalt võib sõjaajaloo definitsiooni kokku võtta aforismiga: „Sõdade ajalugu on sõjaajalugu, kuid sõjaajalugu pole ainult sõdade ajalugu.“¹⁴ Eesti sõjaajalugu käsitleb (1) Eesti pinnal peetud sõdasid, (2) Eesti elanikke sõdades, (3) sõdade mõju ühiskonnale. Lill rõhutas, et lisaks poliitilis-strateegilisele, operatsioonilisele ja taktikalisele tasandile peab sõjamuuseum käsitlema ka sõja mõju ühiskonnale, kultuurile ja üksikisikule, sest need aitavad mõista, kuidas ühiskond toimib sõja ajal, mis motiveerib inimest sõtta minema, jne.¹⁵

Järgnenud arutelul meenutas Igor Kopõtin 19. sajandil Saksamaal toimunud debatte, kus arutati, kellel on õigus ja pädevus sõjaajalugu uurida (sõjaväelased kahtlesid tsivilistide võimes seda adekvaatselt teha) ja millised on selle väljundid. Kopõtin tõi oma kogemusele toetudes, et kahjuks seisavad Eesti sõjaajaloolased silmitsi probleemiga, mis teistes Lääne- ja Kesk-Euroopa riikides 20. sajandi alguseks suudeti lahendada.¹⁶

Arutelu illustreeris ilmekalt, et sõjaajalugu üheselt defineerida on raske ning küllap on mõttekas diskussiooni tulevikus jätkata. Eesti Sõjamuuseum on otsustanud, et „sõjaajaloo perspektiividel“ on küll perspektiivi ning sõjaajaloo seminare kavatakse regulaarselt edasi korraldada.

¹¹ I. Kopõtin. Vähemusrahvused Eesti sõjaväeteenistuses – rahvuslus ja lojaalsus 1920–1940, avaldamata esitlus, 12. oktoober 2016, autori valduses.

¹² F. Eriksson. Coping with a New Security Situation—Swedish Military Attachés in the Baltic 1919–1939. – Baltic Security & Defence Review, 15.02.2013.

¹³ Omakäelised märkmed, 12. oktoober 2016, autori valduses. Major Karl Salum viitas kolonelleitnant Vitali Loki suulises ettekandes püstitatud põhimõtetele.

¹⁴ H. Lill. Mis on sõjaajalugu? Avaldamata esitlus, 12. oktoober 2016, autori valduses.

¹⁵ Samas, lk. 6–7. Vt. ka H. Lill. Mida uurib Eesti sõjaajalugu. – Postimees. Riigikaitse, 17.12.2016.

¹⁶ Igor Kopõtini sõnavõtu kokkuvõte, e-kiri Kaarel Piirimäele 1. novembril 2016 (autori valduses).